

Terugkeer van de Wageningse evacués met de Rijnaken, onder de vernielde Rijnbrug door. Juni 1940.

EVACUATIES VAN RHENEN
1940 en 1944

De bevolking van Rhenen heeft in de laatste oorlog twee keer huis en haard moeten verlaten als gevolg van oorlogshandelingen. Hoewel er hier en daar al het een en ander werd geschreven, heb ik in verband met de herdenking van de laatste oorlog de gebeurtenissen nog eens op een rij gezet. Soms klinkt een enkele omschrijving wat ambtelijk, de reden is dat ik af en toe de omschrijving uit enkele archiefbescheiden min of meer letterlijk heb aangehaald.

Het was de Nederlandse overheid reeds in een vroeg stadium duidelijk dat de oorlogsvoorbereidingen in Duitsland ook voor ons land ernstige gevolgen zouden hebben. Zo werd reeds in augustus 1939 een Commissie Burgerbevolking benoemd die belast werd met een algemene voorbereiding tot evacuaties. Op 3 oktober deelde de gemeente Rhenen op verzoek van de commandant van het 2e Legercorps (het gebied 'Grebbeleinie') aan de Commissie mee dat in het te ontruimen deel van de gemeente (de gehele gemeente met uitzondering van Elst en Remmerden) zich bevonden:

1. het Medisch Paedagogisch Instituut 'Heimerstein' met ca. 40 personen en
 2. het Rusthuis voor Ouden van Dagen met ca. 40 personen.
- Tevens wees de gemeente op de aanwezigheid van Ouwehand's Dierenpark.

Rhenen gaf op dat het aantal af te voeren personen ongeveer 7000 bedroeg. Naar aanleiding van deze opgave werd in november 1939 een Regeling Afvoer Burgerbevolking getroffen volgens welke 7000 inwoners in 18 schepen zouden moeten worden vervoerd naar Barendrecht (2400), Hendrik-Ido-Ambacht (4000) en IJsselmonde (600). Aan de commandant van het Legercorps moest een opgave worden verstrekt van alle boerderijen en woningen die toen reeds leeg stonden opdat er voor militaire bewaking zou kunnen worden gezorgd. Het betrof hier 3 boerderijen in Achterberg, namelijk twee aan de Veenweg en een in de Kruiponder die wegens inundatie ontruimd waren.

In verband met een eventuele evacuatie van Rhenen werd de gemeente verdeeld in 8 wijken, gebaseerd op de stemdistricten. Elke wijk omvatte niet meer dan 1000 personen waarover hoofdgeleiders waren aangesteld. Elke wijk was weer

verdeeld in enkele groepen van niet meer dan 50 personen. over deze wijken waren 18 groepsleiders aangesteld. Een aanvankelijk plan om iedereen een aluminium identiteitsplaatje te verstrekken werd later losgelaten.

Al vroeg was men het er over eens dat bij een eventuele evacuatie gebruik zou moeten worden gemaakt van schepen. De inscheeping zou dienen te geschieden aan de gemeentelijke Loswal of bij het Veerhuis. Hoewel de plannen aanvankelijk zeer geheim waren besloot de legerleiding medio oktober dat geen geheimhouding meer nodig was bij de voorbereiding van de afvoer van de burgerbevolking.

Op 19 november 1939 werd de Rhenense bevolking officieel door de Rhenense burgemeester d'Aumale van Hardenbroek op de hoogte gesteld van de getroffen maatregelen. Voor elke wijk werd een verzamelplaats aangewezen: het waren het Veerhuis, Kerkplein, de schoolpleinen, Kastanjelaan en de Koerheuvel. De bevolking werd ingedeeld in een drietal categorieën:

- A. personen die in geval van afvoer tot nader order in Rhenen moesten blijven. Hieronder vielen 29 ambtenaren van de gemeente, 2 mensen van het gasbedrijf, 3 van de waterleiding en een voor de electriciteit en enkele mensen van de PTT. Voorts waren er 12 leveranciers aangewezen waaronder een kruidenier en 2 slaggers met 3 knechten. Men nam aan dat er voldoende vlees in het geëvacueerde Rhenen achter zou blijven: varkens en kippen kwamen niet voor evacuatie in aanmerking. Voor de apotheek moest mevr. Peters-Post achterblijven. Er waren verder 13 spoorwegmensen bij, 71 van de NBM (de Nederlandse Buurtspoorweg Mij), 9 garagehouders en benzineleveranciers, 3 voor de veerdienst en voorts personen betrokken bij de verdedigingswerken en de inundaties. Ook moesten mensen van de politie, 87 brandweermensen, 134 man van de luchtbescherming en enkele van de PTT achterblijven. Van de vrijwillige Luchtwachtdienst zouden 21 personen achterblijven, 7 leden waren er echter tevens bij de brandweer. Tot slot had men 54 mannen, meest timmerlieden en andere vaklui aangewezen voor werkzaamheden aan de brug. Deze zouden met houten balken, die reeds enige tijd tevoren door een mobilisatiegroep van de Genie op de timmerfabriek De Stoomhamer waren gereed gemaakt, de spoorbrug

moeten dichtleggen zodat men er met voertuigen overheen zou kunnen komen.

Voor het bakken van brood was één bakker aangewezen die in het bezit was van een bakoven die 100 broden van 4 ons kon bakken. Dit was bakker Koster onderaan de Molenstraat, thans bakkerij Van Toor.

Later werden aan deze categorie nog radiodistribuanten en radiotechnici toegevoegd.

B. gebrekkigen en hulpbehoevenden en buitengewoon dienstplichtigen, die reeds vóór klasse C konden worden afgevoerd.

C. alle overigen.

In totaal schatte men dat er in klasse A ca. 500 personen zouden achterblijven, misschien wel wat meer omdat een evacuatie (aanvankelijk) niet verplicht was.

De voorbereidingen vergden veel aandacht. In december werd reeds het vermoeden uitgesproken, dat er wijziging zou plaatsvinden in de vluchtoorden. Begin januari begon men voor het lot van de zieken aandacht te krijgen. Volgens een telling van de gemeente waren er 59 auto's in Rhenen, Achterberg en Elst beschikbaar voor het vervoer van zieken. Het leger zou geen fietsen en auto's vorderen om de bevolking de gelegenheid te geven deze zelf te gebruiken. Toch heeft de plaatselijke politiemann Van Doesburg na de Duitse inval fietsen t.b.v. militairen moeten vorderen, ze werden door de smid Jan Bovenschen getaxeerd waarna een ontvangstbewijs werd afgegeven.

De burgemeesters in de vluchtoorden kregen aanwijzingen. Deze vluchtoorden mochten echter in geen geval aan de bewoners van de te evacueren plaatsen worden bekend gemaakt maar op 3 mei kwam er toestemming dat desverlangd aan predikanten en voorgangers van andere kerkelijke gezindten mededeling kon worden gedaan in welke vluchtoorden hun gemeenteleden in geval van agressie zouden ondergebracht. Om de bestaande onrust onder de bevolking weg te nemen werden op last van het Legercorps geruststellende mededelingen naar buiten gedaan.

Eind januari werden nieuwe vluchtoorden aangewezen. Voor Rhenen werden dit Goedereede, Oudorp, Nieuwe- en Oude Tonge, Sommelsdijk, Stellendam, Dirksland, Middelharnis, Melissant, Herkingen, Stad aan 't Haringvliet en Den Bommel, alle in Flakkee gelegen.

Eind februari 1940 telde Rhenen ca. 8300 inwoners. Elst met 1800 inwoners zou niet worden geëvacueerd zodat er 6500 af te voeren personen restten. Naar schatting zouden er 1500 personen achterblijven waardoor dus zo'n 5000 te evacueren personen overbleven.

De evacuatie was in alle opzichten goed voorbereid. De Inspectie voor de Volksgezondheid bemoeide zich met de centrale watervoorziening, de afvoer van fecaliën en vuil en met de geneesmiddelenvoorziening in de vluchtoorden. Ook werd aandacht besteed aan dragers van besmettelijke ziekten.

In april bleek dat de gemeente Herkingen niet in staat was de 238 afgesproken personen te herbergen. Na overleg met de Commissaris Afvoer werd besloten dat dit er maar hoogstens 150 zouden worden. Ongeveer 100 personen zouden dan alsnog in Melissant worden ingedeeld boven het aantal van 444 dat reeds aan die gemeente was toegedacht. Melissant beschikte namelijk volgens de Commissaris over veel ruime boerderijen waar in de woonruimte altijd nog wel wat plaats beschikbaar was. Er was een aanmerking gemaakt dat Rhenen geen beroepen bij de lijsten van evacueés had vermeld zodat het moeilijk was "een indeling zoveel mogelijk van 'soort bij soort' toe te passen". De Rhenense burgemeester had tijdens een bespreking met zijn collega's in de vluchtoorden in Zeeland afgesproken dat hij lijsten zou laten opstellen van alle te evacueren personen, ingedeeld in drie welstandsgroepen:

1. beter gesitueerden en goeude burgers en landbouwers
 2. z.g. middenstand (burgerij en landbouwers)
 3. arbeidersgezinnen, kleine burgers en landbouwers
- Omgekeerd werden er ook lijsten opgesteld waarop voor alle te evacueren bewoners van Rhenen de 'kwartiergevers', de gastgezinnen in de vluchtoorden dus, waren vermeld.

Als afvoerhavens werden bestemd de steenfabriek Over Betuwe te Remmerden, de Loswal en het Veerhuis. Er kwamen nieuwe verzamelplaatsen: het Veerplein, KE-plantsoen, Bantuinweg, Bruine Engseweg, de Markt, Burg. Schimmelpenninckstraat, de Levendaalseweg en het Paardeveld.

Vee

Van het vee zouden alleen de koeien moeten worden afgevoerd. Varkens en kippen zouden worden losgelaten. Er werden door de overheid ook maatregelen getroffen voor de destructie van door ongevallen omgekomen vee.

In Rhenen waren 60 kisten met 'volksspijs' opgeslagen, door het Rijk verstrekt ten behoeve van verzorgers bij de evacuatie van vee. In verschillende café's en hotels en in het Rusthuis zou dit kunnen worden uitgedeeld. Eind maart kwam de mededeling dat boeren die in verband met inundatie hun vee niet meer konden laten weiden, dit vee tegen taxatiewaarde aan het Rijk konden verkopen. Uit het inundatiegebied werd door de 'Nederlandsche Veehouderijcentrale', overigens in juli '40, 4035 gulden uitbetaald aan 11 boeren wegens overname van vee uit inundatiegebieden. Het overige geëvacueerde vee werd na de capitulatie bij de boeren terugbezorgd, alleen kreeg niet iedereen z'n eigen vee terug. Hiertegen zijn nogal wat klachten geuit.

Op verzoek van de commandant van het veldleger werd de burgemeesters van de gemeenten die geheel of gedeeltelijk zouden worden ontruimd verzocht de bevolking te manen, niet op eigen initiatief voortijdig te vertrekken daar het militair gezag zich anders genoodzaakt zag deze mensen terug te sturen. Deze mededeling werd op 19 maart via een advertentie in de Rhenensche Courant en door middel van pamfletten aan elk Rhenens gezin bekend gemaakt. Op 26 maart werd op verzoek van de minister van Defensie aan alle 22 verlof- en vergunninghouders te Rhenen (drankhandelaren, hotel- en caféhouders) dat drankmisbruik, zowel door eigen bevolking en legers als door de vijand moest worden voorkomen. Bij een eventuele inval zouden de drankvoorraden daarom moeten worden vernietigd of door ingraven of inmetzelen op afdoende wijze buiten bereik worden gebracht. Al deze bedrijven deelden daarop aan de gemeente mee, hoe zij in dezen zouden handelen. De verplichting tot vernietiging werd overigens op 29 april door de ministerraad ingetrokken.

Er was door de vele voorbereidingen naar aanleiding van de verwachte inval door de ambtenaren op het gemeentehuis zoveel overwerk verricht, dat de burgemeester zich eind maart tot de drie Rhenense scholen wendde met het verzoek per school 2 leerkrachten bereid te vinden zich voor

schrijfwerkzaamheden beschikbaar te stellen.

De legercorpscommandant J. Harberts berichtte op 11 april dat de schepen, bestemd voor de afvoer van burgerbevolking en vee konden worden gevorderd. Deze zouden met de nodige sleepboten in de betrokken afvoerhavens opgelegd worden. Hiervoor mochten echter geen haven-, kade- of liggelden of andere onkosten worden geheven. De Rhenense burgemeester deelde de bevolking mede dat de komst van deze schepen een voorzorgsmaatregel volgens de voorschriften betrof en dat er geen aanleiding behoefde te zijn tot bijzondere ongerustheid. Overigens had de burgemeester met de NBM overleg gevoerd in verband met maatregelen bij eventuele onbevaarbaarheid van de Rijn door dichtvriezen of ijsgang. De NBM berichtte dat, voor zover het materieel niet elders zou zijn gevorderd, er gedurende elk half uur een tramtrein voor ca. 200 personen naar Doorn zou kunnen vertrekken. Een grotere capaciteit was niet mogelijk i.v.m. het gevaar voor stagnatie of uitslaan van het onderstation waardoor de leiding stroomloos zou worden.

Op verzoek van de legercorpscommandant werd een inventarisatie verricht van het in de gemeente aanwezige aantal automobielen, motorrijwielen en rijwielen, om een beeld te krijgen van het materiaal waarover bij eventuele evacuatie kon worden beschikt. Er bleken 57 personenauto's beschikbaar te zijn, 25 vrachtwagens, 32 motoren, 1505 heren- en 1077 damesrijwielen. De 8 wijken telden 6494 inwoners. Officieel vielen er 462 personen onder klasse A en waren er 246 onder militaire dienst. In totaal zouden er ten hoogste 5786 personen, waarvan 1398 kinderen beneden de 12 jaar naar de vluchttoorden moeten worden overgebracht. Er werd verwacht dat er 103 personen per rijwiel zouden evacueren. Tegen eind april werd door de Commissie Burgerbevolking te Den Haag aan de gemeenten gevraagd een naar geslacht gespecificeerde opgave te doen aan het Bureau Afvoer Burgerbevolking van het aantal voor evacuatie in aanmerking komende misdadige elementen, prostitués, vervuilde personen en andere asociale elementen, die nader moesten worden omschreven.

Nog in januari werd door de burgemeester bij een achttal kerkelijke bedieners geïnformeerd op welke wijze eventuele geestelijke bijstand aan eventuele slachtoffers van lucht-aanvallen zou kunnen verleend. Omdat men zich ook zorgen maakte over geneeskundige bijstand in de vluchtschepen werd aan de commandant van het 2e legercorps toestemming gevraagd 12 Rode Kruis helpers te onttrekken aan de in de klasse A ingedeelde achterblijvers. De generaal-majoor Harberts gaf hiertoe echter geen toestemming omdat de afvoer van de burgerbevolking viel onder de Directeur der Etappen en Verkeersdienst, die voor semi-medische hulp een beroep kon doen op het Hoofdbestuur van het Rode Kruis, die daarvoor afdelingen kon inschakelen, die niet onder het ressort van een legereenheid vielen.

Langzamerhand kwam er meer zicht op de schepen en sleepboten die onder het militair gezag vielen en ook onder de burgemeester en namens hem de kademeester. De burgemeester had een verlofregeling ontworpen waar de schippers zich aan moesten onderwerpen. Deze regeling is door Harberts goedgekeurd. Het Algemeen Vaartuigendepot was gevestigd te Rotterdam. Hieraan werd 20 april '40 bericht dat er toen 14 van de 17 toegezegde evacuatieschepen met een aantal sleepboten aanwezig waren. Hiervan lagen er 6 bij de steenfabriek Over Betuwe te Remmerden en 8 bij de stad. Later bleek dat er drie grote schepen bij waren die elk voor twee telden. Aanvankelijk zou de drinkwatervoorziening d.m.v. een tankboot centraal worden geregeld, later loste men dit probleem op door de schepen via een slang van de brandweer met het waterleidingnet te koppelen. Ten behoeve van de ordedienst tijdens de evacuatie was een luitenant met 20 manschappen aangewezen, zij werden ondergebracht in het Veerhuis en in een bij de steenfabriek gevorderde woning. Later werd de laadplaats bij de steenfabriek verval len verklaard omdat deze te ver weg (6 km) van het centrum van de stad lag en de kade er te primitief was.

Voor de evacuatie van gebrekkigen was een vervoersdienst georganiseerd waaraan 53 betrouwbare en rijvaardige personen waren verbonden (8 mei).

Twee dagen vóór de Duiste inval kwam er nog een medede ling van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd volgens welke door de N.V. Gist- en Spiritusfabriek 10 kg noodgist zou worden verzonden. Deze gist,

voldoende voor ongeveer een maand tarwebloem en meel mocht alleen worden aangesproken bij buitengewone omstandigheden waarbij de gemeente geheel van aanvoer van buiten zou zijn afgesneden. In april was trouwens reeds sprake geweest van een zending margarine, vetten en oliën.

De schepen

Het is niet geheel duidelijk welke schepen er nu precies gevaren hebben omdat verschillende opgaven elkaar tegenspreken. Volgens de Vaartuigendienst zouden het er op de 17e april 14 schepen en 5 sleepboten geweest moeten zijn. De opgave van opgeroepen schepen luidt als volgt: Abraham (498 ton), Cecilia (793), Nelly (507), St. Antonius (549), Gelderland (499), Head (532), Helena (545), Jo (-), Johanna (525), Maria (549), St. Maria IV (588), Nelly (505), Laco (550), Vertrouwen (547) en Zeeland (472). De sleepboten heetten Fiat Voluntas 6, LIS, Alblasserdam, Antonie en Zwerver. Deze laatste werd later omgeruild voor de Leko.

Uit een officieel verslag van de evacuatie citeer ik:

Eenige rijnaken, die voor kolenvervoer waren gebezigd bleken niet schoongemaakt, waardoor de personen in vuil en stof moesten verblijven. De W.C.'s in de schepen bleken, voornamelijk als gevolg van het onvoorzien lange verblijf daarin, niet voldoende, zoodat verontreiniging niet kon worden voorkomen.

Telegram

Op Vrijdag de 10e mei, 's morgens vroeg tegen 6 uur werd een proclamatie van Koningin Wilhelmina voorgelezen aan alle militaire wachtposten met de mededeling dat Nederland in oorlog was. Onmiddellijk werden toen door militairen volgens bestaande order alle NSB-ers in Rhenen opgepakt, zo'n 25 á 30 personen. Tegen kwart voor acht 's morgens arriveerde in Rhenen het volgende telegram, gericht aan de burgemeester:

Aanvang maken met afvoer burgerbevolking Uwer gemeente onmiddellijk inschepen Commandant Rom 2e legercorps
Terstond werden de hoofdgeleiders bijeen geroepen waarmee de laatste planning werd doorgenomen. De groepsgeleiders moesten via de hoofdgeleiders binnen een uur lijsten van zieken inleveren. Dit bleken er ongeveer 200 te zijn. De

nodige auto's met chauffeur werden gevorderd waarna tegen half één het afgesproken signaal tot evacuatie kon worden gegeven. Volgens het officiële rapport was dit een belsegnaal van de brandweerauto, volgens J. van Doesnurg, die toen opperwachtmeester bij de Rijkspolitie te Rhenen was, zou de stadsomroeper Jan van Zetten (Jan Jits) deze taak hebben uitgevoerd. Hoewel de inschepping ordelijk verliep duurde het toch wel lang voordat een schip vol was. Toen echter omstreeks half vier door een Duits vliegtuig (een Stuka ?) vier bommen nabij de verzamelplaats bij de Bantuinweg werden gegooid (vermoedelijk bedoeld voor het luchtafweergeschut, opgesteld bij de oude watertoren aan de Eikenlaan) verliep de inschepping plotseling zeer vlot. Honderden fietsen en kinderwagens die natuurlijk niet meegevoerd kon worden moesten worden achtergelaten. Deze bleven een stille getuige van de toch nog onverwachte vlucht. Er was inmiddels een Nederlandse kanonneerboot vanuit Pannerden de Rijn afgezakt. Ter hoogte van de Arnhemse Rijnkade was deze boot door Duitsers onder vuur genomen waardoor een matroos dodelijk werd getroffen. Het stofelijk overschot werd in Rhenen in een schuurtje bij het Veerhuis opgebaard. Hij bleek er na de capitulatie nog te liggen..... Nu ligt hij begraven op de Grebbeberg. Om ongeveer zeven uur zijn alle schepen vertrokken met de bestemming Middelharnis. Wegens de onveiligheid op de rivier de Noord bij Dordrecht hebben de schepen deze bestemming echter niet kunnen bereiken. Reeds bij de brug te Vianen bleek doorvaren te gevaarlijk, waarom het daglicht werd afgewacht. Zaterdagmorgen werd Bergambacht bereikt waar enige schepen achterbleven. Sommige schepen werden gemeerd te Lekkerkerk, de meeste vervolgden hun reis doch zij moesten voorbij Krimpen aan de Lek terugkeren en te Krimpen wachten. Sommige hebben op eigen gelegenheid kost en onderdak gevonden. In de nacht van 11 op 12 mei bleek het te gevaarlijk de mensen nog langer aan boord te houden. Met grote spoed zijn de geëvacueerden verdeeld over de gemeenten Krimpen aan de Lek (ca. 2800 personen), Lekkerkerk (?), Bergambacht (1800), Ammerstol (25), Berkenwoude (115), Stolwijk (674) en Nieuw-Lekkerland (367). In Stolwijk verbleven in totaal 2655 evacués, voornamelijk uit Veenendaal en Renswoude.

De zieken zijn op zaterdag 11 mei in de morgenuren in Bergstoep aan land gebracht. Met spoed was in Ammerstol een noodziekenhuis ingericht waarin de zieken werden ondergebracht. In dit noodziekenhuis is één van de zwaar zieken overleden. Verder is één geëvacueerde te Nieuw-Lekkerland gestorven zonder dat een verband met de evacuatie is aangetoond.

Heimerstein

Voor het vervoer van de gestichtsbevolking van Heimerstein en het Rusthuis, die aan de afvoer van de burgerbevolking vooraf zou moeten gaan, werden, volgens een document van 12 april, door de legercorpscommandant bussen aangewezen (gevorderd).

De ontruiming van Heimerstein, noodzakelijk omdat het gebouw onder artilleriebereik lag, vond plaats op 10 mei te 12 uur. In totaal werden 51 personen met twee bussen afgereden naar Ermelo, waar iedereen om 3 uur in de middag in 'Groot-Emaus' liefderijk werd ondergebracht. Op 29 mei kon de terugkeer naar Rhenen worden aanvaard waarna bleek dat Heimerstein slechts lichte schade had opgelopen.

Rusthuis

Van het Rusthuis voor Ouden van Dagen zouden volgens vooraf beraamd plan 54 patiënten en 7 leden van het personeel moeten worden vervoerd naar 'Huize Agatha' te Oostvoorne. Onder leiding van Vader Kreeft vertrok men met drie grote autobussen, gevorderd door de commandant van het 2e legercorps, eveneens op 10 mei. Aangezien het eiland Rozenburg reeds door de Duitsers bezet was bleek het niet mogelijk op diezelfde dag verder dan Maassluis te rijden. De bussen zijn toen leeg teruggekeerd. De volgende dag werd de reis met één bus voortgezet waarbij de personen met hun baggage in gedeelten naar Oostvoorne werden vervoerd.

Vee

Bij de brug lagen de schepen, bedoeld voor de afvoer van het vee. Omdat de militairen 's morgens de Rijksstraatweg naar Wageningen al hadden afgesloten met ruiters en stalen kabels en de ijzeren palen reeds in de daarvoor bestemde gaten hadden aangebracht kon het vee van de Nude niet meer worden afgevoerd.

Op zaterdagmorgen, Rhenen was toen vrijwel geheel verlaten, werden veel winkels leeggeroofd, soms door Nederlandse militairen die legerwagens vol aan het inladen waren.

Op maandag, Tweede Pinksterdag brandde de gehele Rhenense binnenstad: Duits artillerievuur vanuit Wageningen had achter de Grebbelinie een strook 'verschroeide aarde' aangebracht. De Cuneratoren schijnt daarom ongeschonden uit deze beschieting gekomen te zijn, omdat deze toren als richtbaken bij de beschieting onmisbaar was.

De capitulatie vond plaats op dinsdag 15 mei. Op diezelfde dag heeft het gemeentebestuur, dat tot zondagavond in Elst was gevestigd, zich weer naar Rhenen begeven. Er werd een commissie voor huisvesting samengesteld. Straten werden weer vrijgemaakt, muren van verwoeste huizen werden omgetrokken en een gemeentelijke glaszetdienst werd georganiseerd. De waterleiding heeft doorlopend gefunctioneerd, met uitzondering van het deel ten oosten van het viaduct. Omdat door dit viaduct de gas-, licht- en waterleidingen liepen werd dit alles afgesneden toen het viaduct in de meidagen verwoest werd. 'De directeur van de Waterleiding, Jan de Haas, heeft onder zeer moeilijke omstandigheden persoonlijk het nodige gedaan voor het inwerking blijven van de watervoorziening, hetgeen vooral toen de burgers weer terugkeerden van zeer groot belang bleek', aldus een officieel gemeentelijk rapport d.d. 2 aug. 1940.

Op 19 mei werden in de vluchtorten lijsten verspreid waarop van alle woningen in Rhenen en Achterberg vermeld was of deze waren vernietigd, herstelbaar dan wel onbeschadigd waren. Vrijwel de gehele oude binnenstad was uitgebrand. Ongeveer 225 huizen bleken verwoest te zijn. Ongeveer 100 huizen waren door oorlogsschade tijdelijk onbewoonbaar, ruim 600 huizen waren beschadigd doch nog bewoonbaar. De bewoners konden via formulieren een aanvraag indienen tot het glasdicht maken van en het leggen van pannen op hun woningen. Dit moesten zij later wel zelf betalen.

Voor het vervoer terug, dat niet in die mate als bij de evacuatie was georganiseerd heeft men van openbare diensten gebruik gemaakt, a.o. van de Rederij de Lek die met raderboten voer. Daar de kosten van evacuatie ten laste van het Rijk kwamen, konden de kosten ervan worden

gedeclareerd. De declaraties konden tot uiterlijk 1 juli 1941 worden ingediend. Ook zijn kosten gemaakt ten behoeve van aanschaf van brandstoffen en levensmiddelen voor een groot aantal geëvacueerden toen deze nog op de schepen verblijf hielden in afwachting of nog zou kunnen worden doorgevaren.

Op 19 mei werd het de volwassen boeren toegestaan op eigen kosten naar hun hofsteden te Rhenen terug te keren voor instandhouding van hun bedrijf. Meenemen van brood en boter voor de eerste dagen was zeer gewenst. Vrouwen en kinderen moesten echter nog in het vluchtoord blijven omdat er onvoldoende voedsel was. Wel werd gewaarschuwd voor de aanwezigheid van nog niet opgeruimde landmijnen in Achterberg en omgeving. Inderdaad zijn er enkelen door deze landmijnen omgekomen.

Ook alle schilders, glaszetters, metselaars, timmerlieden en andere ambachtslieden moesten zich zonder hun gezinnen te Rhenen melden voor opbouwwerkzaamheden. Over de wederopbouw van Rhenen heeft Klaassen een overzicht gegeven.

Voor deze werkers is door het Bureau Voedselvoorziening op 21 mei een zending van 100 blikken koffie en 100 blikken suiker verzorgd. Bij navraag door het Bureau bleek dat deze zending geheel opgebruikt was, er was zelfs nog extra ingekocht.

Op 22 mei werd door de Rhenense burgemeester bekendgemaakt dat alle gezinnen uit Achterberg konden terugkomen. Er waren maatregelen getroffen om daarvoor raderboten te laten varen. Achterberg had in verhouding het minst geleden en voor de veeverzorging was de terugkeer van de bevolking urgent. Op donderdag 23 mei konden alle andere bewoners terugkeren, wier huis niet of zeer weinig was beschadigd. Dit geschiedde in drie boten. Geleidelijk werd vervolgens de verdere overbrenging geregeld zodat uiteindelijk op 29 mei het laatste vervoer per boot, voornamelijk daklozen, kon geschieden.

In totaal moesten ca. 350 dakloze gezinnen bij anderen worden ondergebracht. Enige gezinnen werden gevestigd in daartoe gevorderde huisjes. De medewerking van de bevolking was groot, zelfs in zwaar beschadigde huizen werden nog meerdere personen vrijwillig opgenomen.

Gedurende vele weken is een groot deel van de bevolking gevoed uit de gemeentelijke centrale keukens. Geleidelijk bleek het mogelijk het werk van de keukens te beperken. Toch was in augustus nog één centrale keuken aanwezig waar onvermogenende daklozen gratis het voedsel konden halen.

Aangezien het Rusthuis te Rhenen na de terugkeer van de bevolking wegens de vele verwoestingen tijdelijk voor gewonden en daklozen werd gebruikt, kon de terugkeer van de eigenlijke bewoners vanuit Oostvoorne pas na 3 1/2 week, op 5 juni plaats vinden. Ook dit vervoer vond plaats met 2 grote autobussen en een derde voor 18 personen t.b.v. bedden, dekens, koffers etc.

Bij de afwikkeling van de declaraties werd door de Overheid bijzonder pietluttig gehandeld. Vele door de gemeente Rhenen ingediende nota's met specificaties werden teruggezonden met allerlei op- en aanmerkingen. Zo antwoordde Rhenen naar aanleiding van rekening 136 dat door garage De Rhoter met 2 grote bussen van de Wed. de Haas te Veenendaal de ouden van dagen uit het Rusthuis te Rhenen werden teruggevoerd. Elke bus bood plaats aan 36 personen. Bij de ouden van dagen bevonden zich mensen die ziek of gebrekkig waren. Zo was er een die een gebroken been had en de ruimte van 3 personen nodig had omdat hij in uitgestrekte houding moest liggen. Er waren twee personen bij die een stijf been hadden en een dubbele plaats nodig hadden, en zo meer. De afstand Veenendaal-Oostvoorne en van Oostvoorne naar Veenendaal over Rhenen bedroeg 275 km. Bij een tarief van 1 cent p.p. per km. werd dit voor 61 personen f 167,75. Dit bedrag werd afgerond tot f 170,=. Rekening 149 betref een extra bus, gehuurd van de Rederij Van der Schuyt te Rotterdam. Deze was nodig voor het vervoer van de grote baggage, waaronder dekens, beddenmateriaal en koffers. Hiervoor werd betaald 18 x 275 = f 49,50 dat afgerond werd tot f 50,=. Rekening 146 was afkomstig van W. van Eysden, kapper te Oostvoorne, die in het koloniehuis te Oostvoorne voor 17 maal scheren f 1,50 rekende.

Het houden van een collecte onder de Rhenense bevolking om als blijk van dankbaarheid aan de vluchtoorden een geschenk aan te bieden, werd maart 1941 door Winterhulp verboden. Toch is er eind '41 klandestien aan Bergambacht

en Ammerstol een gebrandschilderde lantaarn t.b.v. het raadhuis en aan Lekkerkerk een ets van Rhenen aangeboden. Deze ets was aangekocht van de bekende kunstenaar Hendrik Roodenburg die veel in Rhenen werkte. Uiteindelijk is aan Krimpen een gebrandschilderd raam aangeboden. Rhenen ontving in 1948 een monumentje met oriënteringstafel, aangeboden door enkele vluchtoorden. Het bevindt zich tegenover het Gemeentekantoor.

Tweede evacuatie.

Nadat op 17 september 1944 de landing bij Arnhem plaatsgevonden had was er vaak sprake van geallieerde oorlogshandelingen. Hierdoor werd ook Rhenen bedreigd en zo werd op 3 oktober door de NSB-burgemeester Th.A. Dijkman bekendgemaakt dat de bewoners van het zuidelijk stadsgedeelte gelegen tussen de Straatweg Grebbe-Rhenen-Elst en de Rijn, vanaf de Kalkzandsteenfabriek tot de Veerweg op last van de militaire overheid verplicht werd gesteld vóór 8 uur 's avonds te evacueren. Vestiging was alleen toegestaan buiten het stadsgedeelte van Rhenen. Op 11 oktober werd bekend gemaakt dat de bewoners van de benedenstad tussen de Veerweg en de spoorlijn Amersfoort-Kesteren vanaf donderdag 12 oktober na 10 uur hun woningen weer konden betrekken. Tegen het wegnemen van andermans eigendommen zou zeer streng worden opgetreden, aldus diezelfde burgemeester!

Op 20 oktober werd wederom een evacuatie van de bevolking van de gemeente Rhenen gelast. Men moest vóór zondag 22 oktober evacueren, vestiging was alleen toegestaan in de gemeenten Amerongen, Leersum, Doorn en Driebergen maar vestiging in Veenendaal was verboden, dit vermoedelijk in verband met het feit dat hier de geëvacueerde bevolking van Wageningen was ondergebracht. Aanbevolen werd zo veel mogelijk levensmiddelen mee te nemen. Het gemeentehuis vestigde zich te Doorn.

De Commissaris Afvoer Burgerbevolking in de provincie Utrecht, P.L. de Gaay Fortman informeerde enkele malen naar de toestand en bood hulp aan, die niet nodig bleek. Medio december trachtte de overheid landbouwers uit Achterberg en Elst over te halen terug te komen om wintergraan te zaaien. Vele honderden hectaren rogge moesten

worden ingezaaid. 'Hoe ook de oorlog verloopt, het volgend jaar zal in Nederland een groot tekort aan voedsel bestaan'. De meldde dat hij nog geen gunstig resultaat had bereikt bij zijn pogingen, de landbouwers terug te doen keren.

Op 22 februari '45 werd bekend gemaakt dat het gedeelte van Elst-Rhenen, gelegen ten westen van de provinciale weg Elst-Veenendaal, en het noordelijk gedeelte van Achterberg dat begrensd werd door Cuneraweg en N. Meentsteeg, vrij waren gegeven en dat de bewoners van die gebieden terug mochten keren. In maart werden gedeelten van Elst en Achterberg voor repatriëring vrijgegeven. Op 24 mei '45 deelde de inmiddels in zijn ambt herstelde burg. d'Aumale van Hardenbroek mee dat per 25 mei die ingezetenen, wonend tussen Oude Veensegrindweg, Nwe. Veenendaalseweg, Autoweg tot Boslandweg en vandaar naar de Grebbe, dus het noordelijk deel van het buitengebied, naar hun woning konden terugkeren, met uitzondering van hen, die in Veenendaal verbleven. Dit slechts op voorwaarde dat door een arts een verklaring was afgegeven dat er geen besmettelijke ziekte of aanwezigheid van ongedierten waren geconstateerd.

Op 26 mei werd een gefaseerde terugkeer afgekondigd voor diverse gedeelten van de gemeente, voor zover de woningen niet onbewoonbaar waren, dan wel in gebruik genomen door geallieerde militairen. Op 1 juni werd het laatste gedeelte, waaronder Vreewijk, vrijgegeven, overigens steeds voor eigen risico, ook voor wat betreft voedselvoorziening. In die tijd was er te Elst een noodsecretarie ingericht.

Uit Lopik arriveerde een boot met 100 gezinnen, maar ook in onder andere Ermelo en in Friesland waren geëvacueerde Rhenenaren ondergebracht. Uit Friesland werden 9 gezinnen met behulp van Garage de Rhoter opgehaald. De bewoners van het Rusthuis verbleven in Zeist in de villa 'Blanda'. Zij wilden terugkeren, maar in het Rusthuis te Rhenen was een klein gedeelte in beslag genomen door enkele typhus-patiënten.

Overigens was er eind september 1943 sprake van dat Rhenen zelf vluchtoord zou worden voor een deel van de bevolking van Utrecht en Amersfoort, die als gevolg van een noodevacuatie of in paniekvlucht deze steden zou kunnen verlaten. Hierbij was er onder meer sprake van dat de toonzaal in de meubelfabriek van Koekoek tot ziekenzaaltje zou worden ingericht.

Bovenstaande gegevens werden uit officiële stukken gestedilleerd. Er bestaat echter ook een persoonlijk verslag van J. Magauer, de toenmalige secretaris van de Afd. Rhenen van het Ned. Rode kruis, uitgebracht aan het Hoofdbestuur van deze organisatie. Dit verslag is hieronder letterlijk weergegeven.

Op Zaterdag 30 September des avonds om 22 uur kwam Rhenen onder granaatvuur te liggen van het geallieerde geschut, dat opgesteld stond in de Betuwe in de omgeving van Opheusden. De eerste inslagen veroorzaakten geen ongelukken. Uren lang hadden wij vaak luchtalarm en dan rukten onze tr.colonnisten uit naar de plaatsen van de inslagen om te kijken of er gewonden waren. Rhenen heeft tot 22 October onder granaatvuur gelegen, 22 October is de datum dat de gehele bevolking van Rhenen moest evacueren. In dit tijdvak zijn gedood, of gewond:
gedood: 2 Duitse soldaten, 1 man van 73 jaar en 2 kinderen.
gewond: in totaal 20 personen, waarvan ernstig 3 personen.

Dit is niet veel te noemen, gezien het aantal inwoners van 9000. Vaak waren er dagen van 80 tot 150 treffers. De mensen huisden voornamelijk in de kelders en deze waren prima, meestal kluiskeiders. Geen enkele granaat is in de kelders doorgedrongen. Onze helpsters en Tr.colonnisten hebben uitstekend werk verricht in die tijd. Dag en nacht stonden zij gereed om de helpende hand te bieden. In het wijkgebouw was een noodziekenhuis ingericht. Ook werd een speciale kraamafdeling gemaakt. Doktoren mochten des avonds niet meer over straat, dus de a.s. moeders werden des avonds 6 tot 7 uur opgehaald en naar de kelders van het noodziekenhuis gebracht en was het kind nog niet geboren ging de moeder des morgens weer naar huis. Dit bleek heel goed te zijn. Alles verliep dan ook naar wens. Waren er gewonden, werden deze door de Tr.C. naar het noodziekenhuis gebracht en vandaar met een brandweerauto naar het ziekenhuis in Veenendaal. Ook werd dienst gedaan in het Rusthuis voor ouden van dagen. De bevolking heeft zich uitstekend gehouden en van paniek was geen sprake. Door al deze maatregelen is het gekomen dat er niet veel slachtoffers waren. De bevolking heeft de hulp van de afd. Rhenen op hogen prijs gesteld, daar door het Gemeentebe-

stuur niets gedaan werd. De 2 kinderen, welke door granaten gedood zijn, werden door de afdeling begraven. Op weg naar het kerkhof heeft de gehele stoet 7 keer moeten schuilen voor de granaten en zelfs op het kerkhof nog enkele malen.

Zaterdag 21 oktober kwam een order af, dat de gehele bevolking van Rhenen moest evacueren. Uiterlijk zondag 22 oktober des middags om 17 uur moest Rhenen verlaten zijn. 9000 inwoners moesten weg en wisten niet waarheen, daar geen voorbereidingen getroffen waren en geen plannen waren gemaakt. Gezegd werd alleen vertrekken in westelijke richting. Ongeveer 250 tot 300 zieken en ouden van dagen moesten vervoerd worden, waarmede en waarheen? Met veel moeite is het ons gelukt 15 wagens met paarden te krijgen en een luxe auto. Met de auto haalden wij de zieken en ouden van dagen op en brachten deze naar het noodziekenhuis, vandaar werden ze verder getransporteerd met wagens uit Leersum en Amerongen. Gelukkig kwam zondagmiddag de afd. Zeist van het Roode Kruis met een paar grote wagens en deze hebben ook nog veel zieken en ouden van dagen weg kunnen brengen. Om 17 uur was Rhenen verlaten, een klein groepje van de Afd. Rhenen van het Ned. Roode Kruis, nl. sectiecommandant Dr. van Kerkwijk, Zr. C.A. van Lonkhuisen, de Secretaris en 1 Pl.V., 6 helpsters en 7 Tr. colonisten waren er nog om een paar spullen bijeen te vergaren en toen om 18 uur vertrokken ook deze in westelijke richting, niet wetend waarheen. In Leersum werd overnacht. Het gros van de bevolking was in Amerongen, Leersum, Doorn, Driebergen en Zeist gebleven. Twee dagen later kregen we bericht, dat wij intrek konden nemen in het mooie Maarten-Maartenshuis aan de Amersfoortseweg te Doorn. Dit aanbod werd gretig aanvaard. De helpsters konden direct weer werken in het noodziekenhuis en deze hebben daar tot de bevrijding werk verricht.

De periode 6 mei 1945 tot 31 december 1945.

Op 20 mei kregen 5 leden vergunning om naar Rhenen te gaan, om het wijkgebouw en het Rusthuis in orde te gaan maken. Toen wij in Rhenen kwamen, merkten wij direct dat Rhenen voor de tweede maal zwaar getroffen was: 110 woningen totaal vernield, de rest zwaar of licht beschadigd. Er was geen enkel huis, of men kon de sporen zien. Vooral als men de woningen binnen stapte, alles

gestolen, vloeren opgebroken, kisten, welke de inwoners in de tuinen begraven hadden opgegraven enz. enz. Een troosteloze aanblik. Op 1 juni mocht de bevolking weer naar Rhenen terug. Een centrale keuken was opgericht. Velen ontbrak zelfs het allernoodzakelijkste. Direct werd begonnen om een comité op te richten voor leniging van de aller grootste noden. N.V.H. en HARK (Hulp Actie Roode Kruis) werden opgericht, waarin ook de Afd. Rhenen van het Ned. Roode Kruis zitting nam. Rhenen was niet ingedeeld bij de geteisterde gebieden. Met veel moeite is het ons gelukt wel ingedeeld te worden en ook kwamen wij na veel moeite in aanmerking voor Roode Kruis levensmiddelen. Wij hebben voor de uitdeling direct een distributie-systeem ingevoerd. Wij reikten aan de bevolking Roode Kruis-distributiekaarten uit. Kregen wij wat te verdelen, dan werd door ons een bon aangewezen en werden op deze bonnen de goederen verstrekt. Bijgaand eenige van deze kaarten. Wij hadden 5 verschillende kaarten, voor de verschillende leeftijdsgroepen. Bijgaand ook enkele foto's, gemaakt tijdens de uitreiking.

In het tijdvak september tot en met december 1945 werden uitgereikt:

9100	eieren
200	paketten voor T.B.C.-patiënten
14000	kg jam
2500	„ bacon
18000	stukken zeep
2500	kg margarine
20.000	kg grutterswaren
31.000	stuks cigarettten
9000	blikjes kindervoeding

Bij elke uitdeling werden foto's gemaakt en de bevolking werd aangespoord bedankbriefjes te schrijven aan de gever. De foto's en bedankbriefjes werden opgezonden naar de Intendance. Bij uitdelingen hebben wij steeds gecollec-teerd en de opbrengst was voor de Hulpactie Indië. Rhenen was aangeslagen voor f 2000,= aan bijdrage voor de Hulp-actie Nederland helpt Indië. Wij hebben verleden jaar reeds f 4500 kunnen zenden. Zo hielp geteisterd Rhenen de noodleidende landgenoten in geteisterd Indië.

Het echtpaar Westera, beiden verbonden aan het Rode Kruis, was sterk betrokken bij een eerlijke verdeling van de voedselzendingen. Op de foto wordt voor hun drogisterij grapefruitmarmelade aan de bevolking uitgedeeld (1945). Vanaf derde van links: Naatje Duis, Van Daalen, Cor Henzen, Gerrit Spies, Dof de Jong, Jeanne Albers, Ab Veldhuizen, H. v.d Berg, mw. Westera, Roel van Appeldoorn, B. Lodder, mw. Koedam, Hannes Mol en de marechausee Havers.

Onze Helpsters en Transportcolonnisten hebben steeds gratis gewerkt en op hun hulp kon steeds gerekend worden. Moge nu een tijd van vrede voor de wereld aanbreken, maar moge het mooie Roode Kruiswerk ook in vredestijd ingang vinden in de harten van onze landgenoten.

De secretaris van de Afd. Rhenen van het Ned. Roode Kruis

w.g. J. Magauer

Ter afsluiting volgt hier nog een later bekend geworden bijzonderheid over de vernietiging van de Cuneratoren, enkele dagen vóór de bevrijding. Op 24 april 1945 werd namelijk de Cunerakerk te Rhenen door het Squadron 340 (Ile de France) aangevallen. Het squadron was op 16 april uit Schijndel te Drope (B 105) bij Lingen in West Duitsland gestationneerd en het werd geleid door de luitenant Senleys. Zes Spitfires XVI deponeerden 12 bommen van 250 en 6 van 500 lbs. in het doelgebied. Ook werd de kerk beschoten. Vier directe treffers werden waargenomen. Het schip van de kerk werd vernietigd en de toren vrijwel gespleten. Het squadron startte te 18.35 uur en landde te 20.00 uur. De Duitsers zouden de kerk als uitkijkpost gebruikt hebben.

(naar archiefonderzoek van Rob de Bruin, Epsom, Engeland in Bulletin 1939-1945 Airwar, febr.-mrt. 1986)

Literatuur

Martin Brink en Cramer, 'Ergens in Nederland', uitg. Kool, Veenendaal 1989.

H.P. Deys, OUD RHENEN 3 (3) 1984, 'De brandweer en de evacuatie van 1940'

H.P. Deys, OUD RHENEN 5 (3) 1986, extra uitgave t.g.v. opening gerenoveerde Herv. Bejaardencentrum De Tollekamp.

H.P. Deys, OUD RHENEN 60/400 jaar Heimerstein, extra uitgave t.g.v. jubileum Heimerstein in 1988.

Fietje De Jong-Scheffer, 'Toen wist ik pas wat oorlog was' in: Toen wist ik pas wat oorlog was, Rhenen, 1985.

W. Klaassen, OUD RHENEN 4 (2) 1985, 'De herbouw van Rhenen 1940-1943'.

Wilhelm Klaassen, 'Rhenen wordt herbouwd' in: Toen wist ik pas wat oorlog was, Rhenen, 1985.

J.G. Koekoek en H.P. Deys, Gebroken Lente, Rhenen, 1980, 1980, 1982.

Henny van Van Wijk-Verwoerd, 'Niemand hield met tegen' in: Toen wist ik pas wat oorlog was, Rhenen, 1985.

Gemeentearchief Rhenen,

Interview op de band van H.P. Deys met J. van Doesburg, 1980.

J. Koolhaas Revers, Evacuaties in Nederland 1939 - 1940.

H.P. Deys

